

V. ADEVĂRUL

Ștefan CELMARE

1. Definirea adevărului

Curiozitatea intelectuală, implicit descoperirea adevărului, este izvorul unor bucurii intime, dintre cele mai mari. Înainte de a fi o plăcere însă, căutarea adevărului este adesea un imperativ categoric. Nu de puține ori filosofi s-au întrebat, de unde provine această tendință a spiritului omenesc aducătoare de bucurii, dar și de griji, sau chiar necazuri. În acest areal de preocupări, s-a considerat că preocuparea pentru căutarea dezinteresată a adevărului este o dovadă că spiritul omenesc e de esență divină. Tot ceea ce în ființa omenească este tendință către ideal intelectual, moral sau estetic provine, desigur, din originea suprapământeană a spiritului nostru. Alte explicații de acest gen au fost construite pe considerații puternic marcate de subiectivism. Helvetius a emis ipoteza că toți cei ce sacrifică ani mulți pentru studierea filosofiei ori a științelor o fac la început în speranța unor recompense, dar cu timpul ceea ce la început era un mijloc pentru a obține anumite avantaje devine un scop în sine, deoarece obișnuința muncii intelectuale face să se piardă din vedere mobilul inițial interesat¹. În mai mică măsură întemeiate pe premise subiective sunt explicațiile care susțin că înclinația de a cerceta fenomenele și de a căuta adevărul rezultă din caracterul social al ființei umane. Pentru omul izolat nu există adevăr și eroare, ci numai acțiune reușită și acțiune nereușită. Sentimentele, actele arbitrare de voință ne izolează pe unii de alții. Numai adevărul cristalizat în propoziții logice și mai ales fixarea lui în limbaj determină ca interpretarea dată de noi realității să-și piardă caracterul strict personal și să devină universal valabilă, să fie acceptată de oricine o înțelege, să constituie astfel, un bun social. Ideile îi unesc pe oameni, în timp ce prin sentimente ne deosebim unii de alții și ne izolăm. Prin idei și prin vehiculul lor material, cuvintele, susține eminentul logician francez E.Gablot, ne apropiem unii de alții, iar adevărul este „universal” fiindcă el este acceptat de toți oamenii².

Adevărul nu reprezintă, precum limbajul, *un raport între om și om, ci un raport între om și realitatea înconjurătoare*, cuprinzând, firește, natura, omul și societatea. Limbajul este o creație a omului, un produs cultural. Adevărul, însă, s-a impus omului din exterior, prin raportarea sa la lumea obiectelor fizice. Teoria lui H.Bergson privitoare la originea inteligenței omenești ar putea avea un rol clarificator în această problemă. După Bergson *homo sapiens* care observă, contemplă, reflectează este urmașul lui *homo faber*, omul care a lucrat, care a inventat instrumente din ce în ce mai complicate prin care, treptat, a supus forțele naturii dorințelor sale.

Din necesitatea acțiunii asupra lucrurilor, din nevoia de a munci și din perfecționarea continuă, prin tehnică, a acestei activități a rezultat, cum arată Bergson, inteligența omenească. Pentru filosoful francez, de aici rezultă concluzia că inteligența,

¹ Vezi Claude Adrien Helvetius, *Despre spirit*, Editura Științifică, București, 1959.

² Vezi E.Gablot, *Traité de logique*, Gallimard, Paris, 1928.

marcată de originea ei care a pus-o de la început în contact strâns cu materia rigidă și cu corpurile solide, nici nu e capabilă să înțeleagă altceva decât sfera lucrurilor solide, cu forme bine definite, și nu e în stare să surprindă esența lumii și a vieții care este impalpabilă, veșnică mișcare, etern proces de creație „evoluție creatoare”³. Chiar dacă nu acceptăm întocmai această concluzie, putem accepta premisa lui Bergson, și anume faptul că inteligența umană e produsul acțiunii practice a omului, rezultatul luptei lui cu natura pentru a o adapta cât mai bine nevoilor lui de viață. Bucuria dezinteresată a cunoașterii adevărului este, foarte probabil, punctul terminus al unui efort îndelungat de cunoaștere al cărui punct de plecare este nevoia vitală. Ceea ce odinioară a fost dobândit prin experiență de specia omenească este astăzi *aprioric* în sufletul individual. Regăsim aici într-o confluență concepția lui W.Wundt privitoare la *heterogenia scopurilor*, teza despre *ereditatea caracterelor dobândite*, postulat indispensabil ideii de evoluție intelectuală a omenirii, formulată de H.Spencer și ideea *apriorismului genetic*, fundamentală în teoria lui J.Piaget referitoare la geneza structurilor intelectuale ale subiectului epistemic.

Edificată pe distincția dintre cunoștință și obiectul cunoașterii, definirea adevărului se subsumează relației cognitive dintre subiect și obiect. Adevărul desemnează, în acest context, o proprietate a conținutului cognitiv–informațional, transmis prin intermediul expresiilor propoziționale, lingvistice. Considerarea adevărului drept o proprietate nemijlocită a obiectelor lumii fizice ar pierde din vedere caracterul social–istoric al cunoașterii, după cum înțelegerea acestuia ca o proprietate a expresiei propoziționale ar conduce la concluzia falsă că oricărei formulări lingvistice dintr-o limbă sau alta îi corespunde propriul său adevăr. Fapt care se află în contradicție cu posibilitatea traducerii propozițiilor dintr-o limbă în alta în condițiile conservării valorii lor de adevăr.

Forma logică cea mai simplă la nivelul căreia cunoștința poate fi raportată la obiect este propoziția. Propozițiile sunt acele produse ale gândirii exprimate prin forme lingvistice, care au proprietatea de a fi adevărate sau false. Noțiunile nu afirmă și nu neagă ceva despre stările reale, deci nu se supun criteriului adevărului și falsului, în schimb ele trebuie să aibă conotație și extensiune bine definite pentru a susține cu succes efortul uman de cunoaștere. Pentru prima oară, Aristotel a subliniat că adevărul și falsul se află în afirmarea sau negarea a ceva despre ceva, adică în propoziție . „Căci fiecare afirmare sau negare, trebuie, după cum se știe, să fie adevărată, ori falsă, pe când expresiile fără legătură, cum ar fi: om alb, aleargă, învinge, nu pot fi nici adevărate nici false”⁴. Normele morale, care exprimă cerința unei anumite comportări și nu stări reale, de asemenea, nu sunt adevărate sau false. În acest caz vor fi adevărate sau false propozițiile despre normele și imperativele morale, care stabilesc relația acestora cu stările sociale reale. Enunțurile prin care se exprimă o poruncă, o rugămintă sau o întrebare nu au nici ele valoare de adevăr. Acestea nu sunt cunoștințe deoarece au numai sens, adică posedă un conținut informațional, dar nu au semnificație⁵ și astfel nu pot fi apreciate din punctul de vedere al valorii lor de adevăr.

³ H.Bergson, *L'évolution créatrice*, Félix Alcan, Paris, 1921, precum și Anton Adămuț, *Filosofia duratei între intuiție și anti-intelectualism*, studiu introductiv, în: H.Bergson, *Eseu asupra datelor imediate ale conștiinței*, versiunea românească, Diana Morărașu, Institutul European, Iași, 1992, p.11.

⁴ Aristotel, *Organon*, vol.I, Editura Științifică, București, 1957, p.124.

⁵ Vezi G.Frege, *Sens și semnificație*, în *Logică și filosofie*, Editura Politică, București, 1966. Astăzi se utilizează în mod curent termenii *semnificație* și *referință* pentru *sens* și respectiv *semnificație*.

Definirea adevărului ca proprietate a enunțurilor cognitiv-informaționale despre stările reale presupune deosebirea dintre *valoarea de adevăr* a propozițiilor și *semnificația* acestora, în accepția de informație pe care o comunică propozițiile înseși. Caracteristica de bază a adevărului, o constituie faptul că el se întemeiază pe corespondența informațiilor cu realitatea și nu pe cunoașterea semnificației formulării propozițiilor prin care este exprimat. De aici apare caracterul relativ al distincției dintre adevărul analitic - rezultat din cunoașterea semnificației expresiei pe care o conține - și adevărul sintetic - determinat prin confruntarea informației cu experiența. Deosebirea dintre enunțurile analitice și cele sintetice va fi diminuată în condițiile în care domeniul conceptelor și propozițiilor analitice poate fi pus în conexiune cu teoria experimentului și observației. Totodată, și semnificația expresiilor lingvistice este supusă evoluției, schimbării, fiind dependentă de cunoștințele despre lume ale unei comunități aflate în continuu progres. Ea este indisociabilă valorii de adevăr acordată, într-o etapă sau alta din dezvoltarea științei, unei comunități umane, anumitor enunțuri ipotetice⁶.

Teza că adevărul este corespondența conținutului ideilor cu realitatea continuă și dezvoltă un punct de vedere formulat de Aristotel. „A enunța că ceea ce este nu este sau că ceea ce nu este este constituie o propoziție falsă; dimpotrivă o enunțare adevărată este aceea prin care spun că ceea ce este și că nu este ceea ce nu este”⁷. Aristotel subliniază, de asemenea, că adevărul este afirmația despre ceea ce în realitate este despărțit, iar falsul este definit în opoziție cu propozițiile adevărate, fie ele afirmative sau negative, care sunt numai o submulțime din mulțimea propozițiilor.

Pentru demersul cognitiv are importanță nu numai modul de definire a adevărului, ci și criteriul pe baza căruia este posibilă stabilirea autenticității concluziilor obținute în cercetarea experimentală sau teoretică. Se impune, astfel, luarea în considerare a distincției dintre *definiția* adevărului și *criteriul* adevărului. Definierea adevărului prin criteriul său de verificare, confuzia acestora, atrage după sine ștergerea deosebirii dintre enunțurile științifice adevărate și false. În acest fel, concepțiile care identifică adevărul cu criteriul său întâmpină dificultăți în înțelegerea caracterului obiectiv al adevărului. Subiectivizarea conceptului de adevăr este proprie interpretării absolutizante a teoriei coerenței, care consideră că adevărul desemnează consistența reciprocă a propozițiilor unei teorii, precum și a teoriei operațional pragmatice, în virtutea căreia adevărul se referă la valoarea instrumentală sau operațională a unor idei. Caracterul obiectiv al adevărului nu devine discutabil prin faptul că în domeniul științelor factuale, formale și tehnice cunoașterea și, implicit, verificarea rezultatelor sale prezintă caracteristici diferite. O viziune sintetică asupra adevărului, integrează momentele formale și operaționale în cadrul fundamental al ideii de *corespondență*. În cazul teoriei coerenței, nu cerința înlănțuirii logice trebuie respinsă, ci abstractizarea, transformarea ei în singurul criteriu posibil al adevărului.

Adevărul are o mai mare extensiune decât criteriul pe baza căruia își verifică autenticitatea și decât verificarea propriu zisă. Identificarea adevărului cu verificabilitatea conduce la concepția că teoriile nu sunt decât invenții utile științei, construcții convenționale care nu pot fi considerate adevărate ori false.

Cunoașterea și conceptul său central, adevărul, au înțelesuri diferite în științele *factice* și științele *formale*. Există o diferență marcantă între ceea ce numim adevăr logic

⁶ M.Flonta, *Semnificație și adevăr. Considerații empirice*, în *Revista de filosofie*, nr.2, 1975, p.224.

⁷ Aristotel, *Metafizica*, Editura Științifică, București, 1965, p.155.

și adevăr în accepție gnoseologică. În disciplinele formale a spune despre un enunț că este adevărat înseamnă că acesta este corect, realizabil sau deductibil în limbajul în care a fost formulat. Adevărul unui enunț formal apare în virtutea axiomelor, definițiilor, regulilor de transformare și de derivare pe care le conține teoria din care face parte. În logică și matematică adevărul se definește ca proprietate a unui *sistem consistent* de propoziții, fiecare propoziție fiind adevărată în virtutea faptului că face parte din sistem. Un interes deosebit pentru explicarea adevărului în științele formale prezintă definiția semantică a lui A.Tarski. El pornește, de altfel, de la concepția aristotelică asupra căreia face următoarea remarcă: „Conținutul intuitiv al formulării aristotelice este suficient de clar. Aceasta nu înseamnă că el nu poate fi îmbunătățit din punctul de vedere al preciziei și al corectitudinii formale. În particular, această formulare este nemijlocit aplicabilă numai enunțurilor care „spun” despre ceva „că există” sau că „aceasta există”; în majoritatea cazurilor ar fi însă suficient de greu să se evalueze enunțul în această formă fără a altera semnificația lui și spiritul limbii. Aceasta este, poate, una dintre cauzele pentru care în filosofia contemporană se propun diferite formulări care să substituie pe cea aristotelică”⁸. În cadrul analizei întreprinse de Tarski dintr-o perspectivă semantică, termenul „adevărat” apare ca un predicat a cărui extensiune este reprezentată de mulțimea propozițiilor. Deoarece propozițiile sunt dispuse în limbaje diferite, problema adevărului este pusă în raport cu limbajul de care aparține enunțul considerat. Se impune, astfel, să determinăm în mod riguros limbajul, cu ale cărui enunțuri vom opera: „Trebuie întotdeauna să legăm noțiunea de adevăr, ca și pe aceea de enunț propozițional de un limbaj specific, deoarece este evident că aceeași expresie care este enunțul propozițional adevărat într-un limbaj, poate fi fals sau lipsit de sens în altul”⁹. Rezultă, potrivit concepției lui Tarski, că „nu se va pune deloc problema de a da o singură definiție generală termenului. Problema care ne interesează va fi disociată într-o serie de probleme separate, fiecare legată de un singur limbaj”¹⁰. Teza că adevărul nu poate fi claustrat în limitele limbajului în care a fost formulat inițial și „concepția semantică” se află într-o deplină compatibilitate. A.Tarski ne oferă o explicație mai exactă asupra concepției clasice a adevărului, care ar putea substitui formularea aristotelică, păstrându-i totuși ideile fundamentale¹¹.

În virtutea concepției semantice, adevărul este proprietatea unui enunț care aparține unui limbaj–obiect și se definește în cadrul metalimbajului corespunzător. În formularea „X este o propoziție adevărată dacă și numai dacă p”, „X” reprezintă nume de propoziție, iar „p” semnifică traducerea propoziției în metalimbaj¹².

Perspectiva semantică plasează problema adevărului nemijlocit pe terenul logicii. Analiza logică nu epuizează, însă, definirea conceptului de adevăr, nu se poate substitui, deci, filosofiei. Adevărul poate fi analizat cu mijloacele oferite de logică, dar nu este propriu–zis un concept logic. În acest context, teoria semantică a lui Tarski constituie

⁸ A.Tarski, *Adevăr și demonstrabilitate*, în *Epistemologie. Orientări contemporane*, Editura Politică, București, 1974, p.294.

⁹ A.Tarski, *The Semantic Conception of Truth and The Foundation of Semantics*, în L.Linsky (ed.), *Semantics and The Philosophy of Language*, Urbans, 1952, p.14.

¹⁰ A.Tarski, *The Concept of Truth in Formalized Languages*, în: *Logic, Semantics, Mathematics*, Oxford, 1956, p.153.

¹¹ A.Tarski, *Adevăr și demonstrabilitate*, în *loc.cit*, p.294.

¹² Vezi explicația schemei Tarski sub acest aspect în lucrarea lui Gh.Enescu, *Teoria sistemelor logice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, pp.334-336.

o analiză logică a conceptului de adevăr care nu exclude interpretarea gnoseologică din teoria aristotelică, ci o precizează pentru limbajul logic. Formulările lui Tarski nu sunt aplicabile limbilor naturale, întrucât aici lipsesc mijloacele ce permit să se realizeze întotdeauna diferențierea dintre a vorbi despre ceva diferit de limbă și a vorbi despre expresiile limbii respective. De aici necesitatea de a construi limbaje formalizate sau limbaje cu structură exact specificată.

Problema adevărului în științele formale, logico–matematice și cea a adevărului factual se află într-o strânsă relație cu distincția epistemologică dintre empiric și a priori, în genere cu tema analiticității¹³.

Definitiv pentru orice teză empirică este posibilitatea de a fi infirmată de noi observații sau experimente. Propozițiile al căror adevăr sau falsitate se întemeiază experimental se numesc *a posteriori* sau *contingente* - de exemplu, propoziția: „Unele insecte sunt imune la radiația nucleară” și altele de acest tip. Situația se schimbă în fața unui alt gen de propoziții, ca de exemplu propoziția: „Fiecare eveniment are o cauză”. Întotdeauna când descoperim cauza unui fenomen neexplicat avem impresia că se consolidează suportul că acest principiu nu poate fi infirmat. Pentru a ilustra falsitatea principiului cauzalității trebuie constatate fenomene fără cauze, ceea ce nu poate fi posibil. Orice lucru, fenomen, proces are o cauză. Universul are o structură cauzală, care, funcție de nivelul de organizare și structurare a realului, poate fi mai slabă sau mai puternică. Totul are un temel, o rațiune, susține Leibniz în principiul rațiunii suficiente, care, deși logica operează cu el, este în fond un principiu metafizic. Nefiind falsificabil, posibil de infirmat, principiul cauzalității nu este empiric, nu se include în domeniul empiricului. Atunci când descoperim cauza unui eveniment nu verificăm, în fond, vreo teză pe cale empirică, ci, mai degrabă, în astfel de cazuri, interpretăm propria noastră experiență și evenimentul respectiv utilizând principiul cauzalității. Principiul cauzalității este exemplificat de fapte empirice, dar nu reprezintă o concluzie trasată din acestea, el având statutul unui adevăr conceptual.

Domeniul aprioricului cuprinde teze, principii, propoziții al căror adevăr sau falsitate nu se întemeiază pe date de observație și experimente. Adevărul sau falsitatea acestora depinde, în schimb, de rațiune sau intuiție intelectuală. Spunem că propozițiile a priori sunt *necesare*, deoarece se referă la ceea ce trebuie să fie sau la ceea ce *nu poate să nu fie*. Adică la propoziții care sunt totdeauna adevărate. De exemplu, faptul că „ $2+2=4$ ” n-ar putea fi niciodată falsificat de experiență. La fel, propoziția „Toate evenimentele au o cauză” pare imposibil de infirmat, deși principiul cauzalității provine din experiență, adică are la bază evenimente observabile. Înseamnă că o propoziție a priori își poate asuma originea experimentală și poate primi un conținut empiric. Dar odată ce a fost elaborată, formulată, propoziția a priori pare, apoi, a avea propria ei viață, independent de descoperirile științifice ulterioare, în sensul că nu mai poate fi falsificată, cum este principiul cauzalității. Printre propozițiile a priori avem în primul rând *definițiile*, unde înțelesul unui termen este explicit delimitat, integral sau parțial. Într-o ordonare a propozițiilor a priori vom consemna, de asemenea, *propozițiile necesare*, al căror adevăr derivă direct din semnificația principalilor termeni din care sunt alcătuite - de exemplu propoziția „x nu poate fi și creștin și ateu” este necesar adevărată. Cunoscând înțelesul

¹³ Referitor la problema analiticității, în literatura noastră de specialitate vezi M.Flonta, *Adevăruri necesare?*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975; Ștefan Celmare, *Perspective epistemologice*, Editura Universității „Al.I.Cuza”, Iași, 1993, pp.145-164.

termenilor, nu există vreo modalitate de a infirma propoziția, pentru că s-ar încălca principiul noncontradicției: $\neg(p \wedge \neg p)$. *Tautologiile*, al căror adevăr necesar este susținut de forma lor logică, se includ, împreună cu tipurile de propoziții menționate, în domeniul propozițiilor a priori. Tautologiile sunt lipsite de conținut. Orice conținut ce poate fi cuprins de ele este cu totul irelevant pentru adevărul necesar implicat de forma lor logică.

Definițiile, propozițiile necesare, adică adevărate pe baza semnificației termenilor fundamentali pe care-i cuprind, și *tautologiile* formează, totodată, domeniul *analiticului*. Orice propoziție analitică are caracteristic faptul că atunci când este negată devine o *contradicție în termeni*. Întotdeauna dacă o propoziție prin negare se transformă într-o contradicție logică, atunci propoziția este analitică. *Propozițiile analitice sunt a priori*, în sensul că adevărul sau falsitatea lor nu depinde de experiență, ci rezultă din examinarea formei lor logice.

Un alt tip de propoziții, alături de cele prezentate, sunt *propozițiile sintetico-a priori*, cu următoarele caracteristici:

- ⇒ caracterul necesar și adevărul lor sunt *independente de experiența directă*;
- ⇒ prin negare *nu formează contradicții în termeni*, fapt pentru care au și fost denumite sintetico-a priori, aici ele deosebindu-se de propozițiile analitice;
- ⇒ adevărul necesar al propozițiilor sintetice a priori nu depinde de semnificația termenilor fundamentali sau de *forma* lor logică, ca în cazul propozițiilor analitice;
- ⇒ propozițiile sintetice - a priori ne oferă informații despre lumea *reală* și nu numai cu referire la termenii din care sunt alcătuite, precum propozițiile analitice.

În rândul propozițiilor sintetico-a priori includem propozițiile de tipul: „Fiecare eveniment are o cauză”; „Responsabilitatea morală presupune libertatea de acțiune”, ș.a. În aceste propoziții este conținută o anumită informație despre lume. Prin negare ele nu formează contradicții logice, deoarece adevărul sau falsitatea lor nu mai depinde de semnificația termenilor din care sunt formate. De exemplu, în propoziția „Responsabilitatea morală presupune libertatea de acțiune”, termenii „responsabilitate morală” și „acțiune liberă” se definesc independent unul față de altul. Înțelegem ce este *responsabilitatea morală*, chiar dacă n-am cunoaște semnificația termenului *acțiune liberă*. Dacă negăm că responsabilitatea morală presupune libera acțiune, obținem o propoziție necesar falsă, dar fără să mai constituie o contradicție în termeni, deoarece termenii fundamentali din care este alcătuită se definesc independent unul de altul. În cazul de față, propoziția este falsă în raport cu domeniul empiricului, și nu în virtutea faptului că este intern contradictorie¹⁴.

În științele formale nu se ridică problema confruntării ideilor cu faptele. Deși Tarski a pornit în analiza sa de la ideea corespondenței cu propoziții factuale, în teoria sa totul se reduce la o corespondență pur formală. În schimb confruntarea teoriilor cu faptele în științele factuale conduce, după opinia lui M. Bunge, la conceptul factual de adevăr parțial, bine diferențiat de adevărul formal complet¹⁵. El își exprimă, totodată, convingerea că nu poate fi construită o concepție unică adecvată tuturor tipurilor de adevăr. De exemplu, teoria modelelor reușește să interpreteze cazurile adevărului formal,

¹⁴ În privința distincției dintre empiric și a priori și a exemplificărilor prezentate, vezi Mark B. Woodhouse, *A Preface to Philosophy*, Georgia State University, Third Edition, 1948.

¹⁵ M. Bunge, *Treatise on Basic Philosophy*, vol.2; *Semantics II; Interpretation and Truth*, Dordrecht-Holland, 1974, p.82 și pp.93-97.

dar nu și cele ale adevărului de fapt, în timp ce ideea corespondenței, care este adecvată științelor factuale, nu poate opera cu succes în domeniul științelor formale¹⁶. În acest mod cunoscutul epistemolog și filosof al științei pledează pentru o teorie sintetică care să îmbine teoria adevărului - corespondență cu teoria adevărului - coerență, convins fiind că ideea corespondenței nu este aptă să interpreteze toate genurile de adevăr, respectiv adevărul logic, adevărul matematic, abstract sau concret, adevărul factual, teoretic sau empiric și adevărul filosofic, semantic sau metafizic¹⁷.

Termenul de adevăr se impune a fi considerat în ansamblul dimensiunilor sale - corespondența fiind una dintre acestea. Studiarea atentă a relației de corespondență relevă că „ideea de corespondență, departe de a constitui o banalitate, implică mai multe ramificații semantice, care nu pot fi ignorate într-o analiză temeinică a conceptului de adevăr”¹⁸.

În condițiile în care distingem în cadrul semanticii teoria sensului de teoria referinței, atunci se ivește un nou sector al cercetării, și anume dimensiunile referențiale ale adevărului. Evidențiindu-le, P.Botezatu aprofundează tema corespondenței „care sub aparența simplității ascunde încă laturi insuficient relevante”¹⁹.

Una dintre dimensiunile adevărului, alături de corespondență, se constituie în funcția *reprezentării*. Teoriile științifice posedă o dimensiune a reprezentării, întrucât prin explicațiile oferite redau structurile diferitelor grupe de fenomene. Apoi, investigațiile asupra mulțimilor vagi și a conceptelor inexacte au pus în evidență *referința* ca dimensiune a adevărului. Relația de adevăr, în fine, presupune și existența unui conținut informațional, dimensiunea *informației* aflându-se în legătură cu faptul că adevărul și falsitatea se referă la informația transmisă prin propoziții empirice sau teoretice. Această dimensiune se află, desigur, în legătură cu teoria semantică a informației. Avem în vedere că noțiunea de informație poate fi și de resortul pragmaticii în măsura în care presupune intervenția subiectului care codează sau decodează informația, cât și faptul că în știința informației interesul principal se concentrează asupra cantității de informație. Însă, în cazul informației ca dimensiune a adevărului, nu interesează nici contribuția subiectului, nici cantitatea de informație.

Diferențiind cele patru dimensiuni: corespondența, reprezentarea, referința și informația, P.Botezatu a elaborat o teorie cvadridimensională în care adevărul se definește ca „evaluarea gradului de corespondență dintre mulțimea constructelor și mulțimea obiectelor, corespondență dotată cu capacitate reprezentativă, cu forță referențială și cu transport de informație”²⁰.

2. Adevărul ca proces

Procesul de cunoaștere este puternic marcat de rolul esențial pe care îl prezintă distincția *adevărului ca relație dintre cunoștințe și realitate* și caracterul *procesual* al

¹⁶ *Ibidem*, pp.87-90.

¹⁷ *Ibidem*, p.96.

¹⁸ P.Botezatu, *Dimensiunile adevărului*, în *Adevăruri despre adevăr*, P.Botezatu, coordonator, Editura Junimea, Iași, 1981, p.46.

¹⁹ *Ibidem*, p.5.

²⁰ *Ibidem*, p.47.

apropierii cunoștințelor de adevărul obiectiv. Realizarea și verificarea obiectivității cunoștințelor au un caracter nelimitat. Orice cunoștință științifică verificată este un adevăr relativ, în sensul că realizează o corespondență cu stările reale adecvată mijloacelor istorice limitate, de investigare a realului. Atunci când o cunoștință este considerată ca un adevăr realizat și nu într-un proces de realizare, înseamnă că între enunțul respectiv și stările reale la care se referă există o corespondență integrală. Totuși, o cunoștință științifică poate fi socotită ca fiind însuși adevărul și nu un moment, o etapă în apropierea de adevăr, decât dacă o sustragem istoriei, dacă nu ținem seama de faptul că dezvoltarea mijloacelor de cercetare și verificare se caracterizează printr-o permanentă deschidere. Verificarea enunțurilor științifice este funcție de perfecționarea neîntreruptă a mijloacelor de observație, măsurare, experimentare.

Însăși demarcația dintre adevăr și eroare în știință are un caracter relativ; orice adevăr aplicat dincolo de limitele domeniului valabilității lui obiective conduce la erori. Dezvoltarea mecanicii cuantice, de pildă, a avut loc pe terenul unei crize a principiilor explicației fizice apărută tocmai din imposibilitatea, dovedită experimental, aplicării conceptelor fundamentale ale fizicii macrocosmosului în domeniul microcosmosului. Un exemplu elocvent, în această direcție, îl constituie interpretarea noțiunilor de „punct material” și „particulă materială”. Noțiunea de punct material, fundamentală în mecanică, se referă la un corp ale cărui dimensiuni pot fi neglijate în momentul când se descrie mișcarea sa. Posibilitatea unei asemenea neglijări depinde de anumite condiții. Astfel, planetele pot fi considerate ca puncte materiale, când se studiază mișcarea lor în jurul Soarelui, dar nu și atunci când se are în vedere rotația lor diurnă. Punctul material, ca abstractizare pentru studiul mișcării macrocorpurilor, are o anumită valabilitate și în microcosmos. Acest lucru nu poate fi însă absolutizat până la confundarea punctului material cu microparticula, deoarece legile mecanice nu sunt valabile pentru particule în aceeași măsură ca și pentru macrocorpuri și planete. Pe de altă parte, conceptul de punct material este elaborat printr-o abstractizare constructivă, care constă în micșorarea pe plan mintal a masei și a dimensiunilor unui corp fizic la infinit. Or, toate particulele materiale au dimensiuni spațiale și o structură complexă. La fel, descoperirea radioactivității, a electronului, a ansamblului de fapte referitoare la legile propagării luminii în medii mobile cât și cercetarea structurii atomului, experimentele de interferență a unor particule atomice au evidențiat limitarea noțiunilor și legilor fizicii clasice. Toate acestea pledează pentru o abordare sub aspect diacronic a adevărului, perspectivă puternic influențată de conceptul de probabilitate, devenit fundamental în cunoașterea științifică modernă. Analiza gnoseologică a adevărului, cât și cea logică abstractă, nu poate ignora aspectul probabilistic, deoarece acesta este „cosubstanțial realizării legii de corespondență și în consecință adevărului ca proces”²¹.

Probabilitatea se află în interrelație cu adevărul și, ca urmare a faptului că se referă la legitățile fenomenelor aleatorii, surprinde un aspect esențial al conexiunii dintre necesitate și întâmplare, dintre posibil și real. Din perspectiva calculului probabilității și statisticii, evenimentele, fenomenele, procesele ce se produc într-un complex de condiții determinate pot fi încadrate în următoarele trei cazuri posibile:

1. evenimentul sigur, care se produce în mod necesar la fiecare realizare a complexului de condiții determinate;

²¹ A.Dobre, *Adevăr și probabilitate în cunoașterea științifică*, în: *Analele Universității București - Filosofie*, anul XVIII, nr.1, 1969, p.104.

2. evenimentul imposibil, care nu se produce în nici una din situațiile în care complexul de condiții determinate s-a realizat;

3. evenimentul întâmplător, care poate sau nu să se producă atunci când sunt realizate condițiile respective.

Adevărul va fi totdeauna marcat de relativitate, fapt ce-i conferă o puternică legătură cu probabilitatea.

Într-un sistem de enunțuri delimitat, potrivit principiilor logicii, două enunțuri opuse nu pot fi adevărate sau false în același timp și sub același raport. De exemplu principiul terțului exclus, care operează atunci când nu există intermediari între adevărat și fals, între afirmație și negație, arată că două enunțuri opuse nu pot fi false împreună.

Aristotel a manifestat rezerve în legătură cu valabilitatea terțului exclus în toate situațiile. El a emis teoria viitorilor contingenți, potrivit căreia legea terțului exclus nu se aplică la propozițiile singulare despre viitor. Un enunț care afirmă că un eveniment se va produce în viitor, în momentul când este formulat nu poate fi nici adevărat nici fals. Filosofii stoici, apoi, prin Crisp, au adoptat o poziție opusă, admitând terțul exclus și la evenimentele viitoare.

În perioada modernă, când ideile probabiliste pătrund tot mai profund în cunoașterea științifică, se dezvoltă și logica polivalentă care nu se mai conformează principiului terțului exclus. În acest context, noțiunea clasică de adevăr se dovedește insuficientă pentru a surprinde procesul și rezultatele cunoașterii în complexitatea lor. Logica bivalentă își restrânge, astfel, sfera de aplicabilitate.

Edificatoare, în această direcție, sunt, printre altele, schimbările aduse în limbajul fizicii moderne, unde logica tradițională este înlocuită printr-o logică cu trei valori: adevăr, fals, indeterminat²². Legea logicii clasice a terțului exclus este înlocuită cu legea quadrului exclus, potrivit căreia fiecare enunț trebuie să fie adevărat, fals sau indeterminat; nu există o a patra situație. Dacă un enunț referitor la mișcarea particulei este adevărat, atunci celălalt enunț, privind poziția particulei, este indeterminat deoarece nu avem posibilitatea de a stabili adevărul sau falsitatea ultimului enunț în momentul în care s-a confirmat adevărul celui dintâi. Dacă ar fi confirmat adevărul enunțului referitor la coordonatele microparticulei în locul celui privind mișcarea sa, atunci acesta din urmă ar fi indeterminat. Prin urmare, există situații în fizica modernă în care dacă anumite enunțuri sunt adevărate, altele vor fi indeterminate, în sensul că la un moment dat nu sunt nici adevărate nici false. O astfel de stare de lucruri este descrisă de principiul complementarității și relațiile de imprecizie.

Epistemologia contemporană a extins și flexibilizat conceptul de adevăr prin constatarea că la fiecare nivel concret al cunoașterii există grade diferite de concordanță între cunoștință - sau, mai bine zis, formularea în care aceasta este exprimată - și starea obiectului. Dimensiunile alethice vor fi susceptibile de mai mult sau mai puțin, ele nefiind realizate la cota maximă decât foarte rar. Se disting grade de adevăr al corespondenței, grade de completitudine a reprezentării, grade de precizie a referinței, grade de certitudine a informației.

Pornind chiar de la ideea corespondenței se impune constatarea că cel puțin în științele factuale adevărul este deseori parțial. Operăm, astfel, cu ideea de corespondență

²² Vezi P.Mittelstaedt, *Probleme filosofice ale fizicii moderne*, Editura Științifică, București, 1971, pp.210-262, precum și I.Pârvu, *Structuri logice neclasice în fizica contemporană în: Determinism și cunoaștere*, Editura Politică, București, 1967, pp.289-313.

parțială și de adevăr parțial sinonimă cu noțiunea de grade de adevăr introdusă de M.Bunge în semantica modernă²³. Referitor la teoriile gradelor de adevăr bazate pe probabilitate, cum sunt cele elaborate de Lukasiwicz și Reichenbach, Bunge menționează că ele pornesc de la presupunerea că „există moduri de a atribui probabilități enunțurilor”²⁴. Dacă probabilitățile anumitor evenimente, procese care se produc pot fi calculate și măsurate, pentru enunțurile acestora nu mai este posibil de stabilit valori de probabilitate. Faptul că nu se poate estima probabilitatea unui enunț factual dat face ca toate teoriile gradelor de adevăr bazate pe probabilitatea să eșueze. Adoptând acest punct de vedere, M.Bunge a propus teoria adevărului parțial, care „se poate apropia de o explicație realistă a conceptului de grad de adevăr, măcar pentru motivul că nu face apel la conceptul mitic de probabilitate a unui enunț”²⁵.

Gradualitatea nu se identifică cu impactul probabilității asupra adevărului, dar nu vom greși considerând că este, totuși, complementară. Interrelația adevărului cu probabilitatea, precum și gradualitatea dimensiunilor alethice se întemeiază împreună pe caracterul procesual, diacronic al cunoașterii și deopotrivă pe complexitatea nivelelor de organizare și structurare a realului.

Orice teză corectă se transformă într-un impediment pentru cunoaștere, dacă este privită ca fiind valabilă în toate circumstanțele sau în oricare domeniu. De exemplu, triumful strălucit al legilor și principiilor mecanicii clasice, în perioada de la începutul secolului al XVII-lea până la jumătatea secolului al XIX-lea, a condus la concluzia că toate fenomenele naturii, indiferent de domeniul și modul lor de manifestare, pot fi explicate cu ajutorul legilor mecanicii lui Galilei și Newton. Încercarea de a extinde noțiunile și reprezentările mecanicii clasice la întreaga natură au fost infirmate de evoluția ulterioară a fizicii, care a pus în evidență fenomene ce nu se mai încadrau în mecanica clasică.

„Cine spune „devenire întru ființă”, arăta C.Noica, admite mai mult decât că ființa nu contrazice devenirea; va trebui să admitem că, în schimb, devenirea poate contrazice ființa, atunci când nu este întru ea, și că astfel se creează o contradicție unilaterală.

Cu această nouă modalitate a contradicției o conștiință contemporană ar trebui de mult să fie desprinsă. Că din două situații ce se contrazic se poate ca doar una s-o contrazică pe cealaltă, o arăta, de pildă, încă de câteva decenii, revoluția științifică legată de relativitate: doar mecanica lui Newton o contrazice pe cea relativistă, nu și aceasta pe cea dintâi. Era aici un izbitor exemplu de contradicție unilaterală. Trebuia însă așteptată revoluția științifică din veacul nostru, spre a surprinde o asemenea logică a contradicției unilaterale operând îndărătul celei clasice, bilaterale?”²⁶

Însăși verificarea adevărului nu apare ca un act imediat și absolut, ci ca un proces. Problema verificării adevărului și a criteriilor ce stau la baza acestuia apare în strânsă legătură cu faptul că în cunoaștere nu putem avea în vedere numai înțelesul conceptului de adevăr, ci trebuie să fim în măsură să aplicăm acest concept. Definiția ne

²³ M.Bunge, *Op.cit.*, cap.8.

²⁴ *Logicieni și filosofi contemporani. M.Bunge*, Centrul de informare și documentare în științele sociale și politice, București, 1973, p.34.

²⁵ *Ibidem*, p.33.

²⁶ Constantin Noica, *Devenirea întru ființă*, vol.I, *Încercare asupra filosofiei tradiționale*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p.9.

arată ce este adevărul, criteriul și verificarea intervin în determinarea valorii de adevăr a enunțurilor teoriilor. Teoria filosofică a adevărului urmărește deopotrivă clasificarea înțeleșului cât și aplicarea expresiilor de forma „*P* este adevărat” sau „Este adevărat că *P*” unde „*P*” reprezintă un enunț. O verificare imediată și nemijlocită a unei teorii nu poate fi obținută decât în anumite cazuri. Cu cât sistemul de enunțuri științifice este mai general și are o valoare explicativă mai mare cu atât ne îndepărtăm mai mult de posibilitatea unei verificări nemijlocite, imediate.

Alături de caracterul *procesual* trebuie subliniat și faptul că verificarea are un caracter global, în sensul că nu se referă la enunțuri izolate, ci la sisteme de enunțuri. „O particularitate a științei secolului al XX-lea este aceea că cea mai importantă activitate științifică - cea mai adâncă și cea mai fertilă - se concentrează în jurul teoriilor, nu al întrebărilor izolate, datelor, clasificărilor, sau coniecturilor”²⁷. Formularea adevărului nu presupune neapărat reducerea corespondenței la o legătură punctuală între conținutul celor mai simple enunțuri și entitățile realității. Corespondența dintre modelele teoretice și referenții lor are un caracter global, se instituie ca o corespondență „*de la sistem - la sistem*”. Ansamblul de informații, cunoștințe, structurate în teorii sunt raportate la obiecte pentru a constata în ce măsură sunt adecvate acestora. Gradul de corespondență este măsura adecvării, dar nivelul de complexitate, generalizare și abstractizare al enunțurilor creează dificultăți în apropierea corespondenței. De aceea, legătura dintre subiect și obiect trebuie înțeleasă ca o legătură informațională, care presupune ca referențial un ansamblu de cunoștințe preexistente, în lipsa cărora nu ar mai fi posibilă o activitate sistematică de cunoaștere. Relația de corespondență este, astfel, dependentă de un referențial care îmbină obiectivitatea și subiectivitatea; ea nu apare, deci numai ca o corespondență biunivocă, nu se reduce la acordul conținutului structurilor cognitive cu experiența, ci se exprimă de asemenea în coerența sistemului cunoașterii teoretice, a teoriei sau a disciplinei științifice. Criteriul corespondenței cooperează și cu alte criterii ale adevărului, în primul rând cu cel al coerenței, pe care le subsumează, totodată.

Verificarea este un moment constitutiv al procesului de cunoaștere. Din moment ce verificarea este parte integrantă a procesului de cunoaștere a adevărului înseamnă că verificarea însăși nu are limite. În acest context, adevărul, care, după cum am arătat nu se identifică cu *criteriul și verificarea* sa, nu trebuie confundat nici cu *confirmarea*. Dacă o ipoteză a fost din plin confirmată și dacă este inclusă într-un sistem teoretic admis, atunci, până la noi probe ea poate fi considerată drept bine întemeiată. Dar, confirmarea singură nu este suficientă. Ea este doar un indicator nesigur al adevărului; ipoteze bine confirmate au suferit adesea corectări și revizuri semnificative.

Relevantă pentru concepția diacronică despre cunoaștere și adevăr este, în contextul celor subliniate, teoria lui K.R.Popper cu privire la falsifiabilitatea unei teorii. Popper evidențiază lipsa de simetrie dintre confirmarea și infirmarea unei ipoteze folosind în acest scop matricea implicației din logica simbolică. Verificarea ipotezei ca propoziție universală se face printr-o observație sau experiment particular. Între ipoteza generală și cazul particular supus verificării există un raport de implicație similar celui dintre premisele și concluzia raționamentului. Este știut că în matricea implicației materiale o premisă falsă poate implica o concluzie adevărată - falsul implică orice. Prin urmare, adevărul concluziei nu dovedește adevărul premiselor. În același timp, o

²⁷ M.Bunge, *Teoria științifică*, în: *Epistemologie. Orientări contemporane*, Editura Politică, București, 1974, p.214.

concluzie adevărată nu este compatibilă logic cu o concluzie falsă, ci numai cu una adevărată. Dacă experimentul a confirmat o consecință particulară, dedusă dintr-o ipoteză, nu a fost confirmată ipoteza ca atare. Dacă o concluzie falsă poate fi obținută și dintr-o premisă adevărată și dintr-una falsă, atunci nu există posibilitatea de a dovedi adevărul unei ipoteze printr-un act de verificare. Dimpotrivă, o concluzie falsă nefiind în raport de implicație decât cu o premisă falsă, înseamnă că un act de verificare poate infirma o ipoteză. De aici K.R.Popper a formulat concluzia că o ipoteză poate fi doar *infirmată* și nu *confirmată* prin verificare. Verificarea se transformă în ceea ce Popper numește „*falsifiabilitate*”²⁸.

Într-adevăr, după cum sublinia și R.Carnap, deși nu există nici un mod în care poate fi, în sensul strict al cuvântului, verificată o lege științifică, există în schimb un mod destul de simplu în care ea poate fi falsificată. Este suficient un singur caz negativ dintr-o multitudine de cazuri care să poată face legătura nesigură. Astfel, dacă o lege afirmă că fiecare obiect care este P este de asemenea Q și descoperim un obiect care este P dar nu este Q, atunci legea este respinsă. Oricât de mare ar fi numărul de situații pozitive, el este, totuși, insuficient pentru verificarea unei legi; o singură situație negativă, însă, este suficientă pentru a o falsifica. Există aici o puternică asimetrie în sensul că este ușor să respingem o lege, dar este extrem de dificil să-i aflăm o confirmare puternică²⁹. De aici și concluzia lui Popper că o teorie dobândește statutul științific „numai când a devenit posibil a decide empiric între ea și vreo teorie rivală”³⁰.

Complexitatea, multilateralitatea și dinamismul evenimentelor și proceselor diferitelor niveluri de organizare și structurare a realității conduc adesea la situații când despre o teorie științifică nu putem spune că este *adevărată* ori *falsă*, ci doar că este mai mult sau mai puțin *probabilă*. Logica inductivă, în mod deosebit, atribuie propozițiilor nu numai valorile „adevărat” și „fals” ci, de asemenea, un anumit grad de *probabilitate*. Inducția determină gradul de probabilitate al unei propoziții. Cunoașterea inductivă fiind ipotetică este o cunoaștere probabilă. Termenul de „probabilitate inductivă” este sinonim cu acela de „probabilitate logică”, întrucât raționamentul inductiv nu se referă numai la inferența de la particular la general, de la fapte și evenimente singulare la generalizări logice, ci are un sens mai larg surprinzând orice inferență care este „nedemonstrabilă”, adică inferența unde concluzia nu urmează cu necesitate logică atunci când este recunoscut adevărul premiselor.

Generalizările inductive nu sunt întemeiate doar intuitiv, ci se constituie, totodată, conform unor reguli cum ar fi, de exemplu, aceea că probabilitatea unei afirmații crește cu numărul de momente verificate. Operăm, astfel, cu noțiunea de „probabilitate a propozițiilor”, aflată într-o intimă legătură cu noțiunea de adevăr. După cum arată K.R.Popper, dacă succesiunea propozițiilor devine tot mai mică încât în final conține un singur element, adică o singură propoziție, atunci probabilitatea sau frecvența adevărului unei succesiuni poate presupune numai două valori, 1 și 0, în funcție de faptul dacă propoziția singulară este adevărată sau falsă. Adevărul sau falsitatea unei propoziții pot fi privite, deci, ca un caz limită de probabilitate. În același timp, probabilitatea poate fi privită ca o generalizare a conceptului de adevăr în măsura în care include adevărul ca

²⁸ K.R.Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson of London, 1968, pp.78-92.

²⁹ R.Carnap, *Philosophical Foundations of Physics*, p.21.

³⁰ K.R.Popper, *Op.cit.*, p.278.

un caz limită³¹.

Stabilirea adevărului constituie scopul fundamental al cunoașterii, indiferent de domeniu. Evoluția progresivă a cunoașterii este caracterizată prin mutații și transformări care impun reluarea și aprofundarea unor adevăruri anterioare. Este vorba de adevăruri ce s-au dovedit valabile la o anumită scară, într-un cadru spațio-temporal delimitat, între anumite limite de precizie și rigoare. Într-o strânsă legătură cu *procesualitatea* adevărului se află conceptul de probabilitate, devenit, odată cu extensia estimărilor statistice, primordial în multe din cercetările științifice contemporane.

Set By T-D1 (yth_1100ro@yahoo.com)

³¹ *Ibidem*, p.256.